

Коломоєць А., Ляшенко О.

ЕЛЕМЕНТИ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Вступ

Перша частина статті презентує пояснення автором існуючої ситуації на основі огляду інформації з опублікованих наукових робіт, книжок, матеріалів конференцій, інших загальнодоступних джерел, з відповідними бібліографічними посиланнями; незалежного аналізу інформації з документів, аналізу даних наукових досліджень, повідомлень засобів масової інформації.

Використовуються дані опитувань громадської думки, проведені компанією Rtsearch & Branding Group, а також дані соціологічних опитувань деяких інших компаній.

А. Методологія та джерела дослідження

Передусім зауважимо, що термін *політична культура* вживатимемо у розумінні сукупності індивідуальних позицій і орієнтацій учасників політичної системи¹. Це суб'єктивна сфера, що лежить у підґрунті політичних дій і надає їм значення. Характер і стан політичної культури істотно впливають на формування політичної системи, на особливості політичного режиму, на політичну поведінку людей та їхніх громадсько-політичних організацій. Тому важливо розглядати політичну свідомість та політичну культуру не лише як показники чи індикатори наявного рівня демократії в суспільстві, а й як чинники та детермінанти процесу її становлення, адже демократія «належить до явищ, що найбільшою мірою репрезентують політичну культуру»².

Як соціальний феномен політична культура має подвійну сутність, оскільки являє собою, з одного боку, підсистему політичної системи суспільства, а з іншого боку, підсистему його загальної культурної системи. Таким чином, політична культура трактується як спільне поле функціонування двох систем суспільства: політичної та культурної. Через нього суспільна культура впливає на характер політичних стосунків, а ті, у свою чергу, здійснюють зворотний вплив на культуру суспільства.

У вітчизняній політичній науці до найбільш розповсюджених структурних компонентів політичної культури відносять елементи політичної свідомості, світогляду, уявлень, установок, ціннісних орієнтацій, політичну участь, поведінковий аспект. У складній структурі політичної культури можна умовно вирізнити два основних компоненти: культуру політичної свідомості та культуру політичної поведінки³.

Культура політичної свідомості являє собою типовий для тієї або іншої соціальної спільноти комплекс політичних уявлень, цінностей, переконань, традицій, установок та орієнтацій, які є включеними в політичну діяльність. Політичні уявлення - образи політичних об'єктів, які формуються свідомістю людини як безпосередньо на підставі індивідуального досвіду, так і за допомогою соціального спілкування та виховання. Вони можуть ґрунтуватися на об'єктивному політичному знанні або існувати у вигляді політичних почуттів і настроїв, можуть бути справжніми або помилковими. Політичні переконання за своєю сутністю є усвідомленими потребами особи, що спонукають її до

¹ Гуманітарна політика Української Держави в новітній період: Монографія / За ред. С. І. Здіорука. - К.: НІСД, 2006. - С.39

² Пахомов Ю. Політична культура посттоталітарної доби // Політологічні читання. - 1992. - № 2. - С. 40

³ Лісовий В. Культура - ідеологія - політика. - К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1997. - С.117

певних дій у царині політики. Важливу роль у формуванні політичних переконань грають політичні цінності - моральні принципи, норми і ідеали політичного життя, що мають значення для окремих індивідів та соціальних груп. Стійкість політичній свідомості надають політичні традиції - нормативні зразки політичної поведінки, які історично склалися, передаються з генерації в генерацію та збігаються на протязі тривалого часу.

Переведення політичних уявлень, переконань, цінностей та традицій у площину їх практичної реалізації здійснюється за посередництвом політичних установок і орієнтацій. Політичні установки характеризують схильність суб'єкта до певних форм активності в певних ситуаціях. Окремим видом політичних установок є політичні орієнтації. Політичні орієнтації - то установки, які ґрунтуються на системному уявленні об'єкта про цілі, план та засоби здійснення політичних дій, які він має виконати або вже виконує.

Культуру політичної поведінки можна визначити як сукупність типових для тієї або іншої соціальної спільноти форм, зразків та норм політичної участі та політичної діяльності. Політична участь визначається як дії приватних осіб, що намагаються вплинути на функціонування політичної системи. Це активність громадянського суспільства щодо політичних інститутів. Культура політичної поведінки проявляється у ступені, формах і способах участі громадян у електоральному процесі, у масових політичних акціях (мітингах, демонстраціях, маніфестаціях, страйках тощо), у діяльності політичних партій та політизованих громадських організацій, у роботі представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування. Вона залежить від рівня освіти особи, статі, віку, належності до тієї чи іншої верстви суспільства, професії, рівня доходів, релігійних переконань тощо.

Перш за все необхідно зауважити, що в українському науково-експертному середовищі на протязі довгого часу обговорюється проблематика розвитку політичної культури в Україні. Наприклад, дослідженню її окремих аспектів присвячені праці В. Андрущенко, В. Бабкіна, О. Бабкіної, Н. Гайворонюка, Є. Головахи, В. Горбатенка, П. Кононенка, В. Кременя, І. Кресіної, В. Лісового, О. Лузана, І. Миговича, М. Михальченка, О. Нагорної, Н. Паніної, Ю. Пахомова, В. Потульницького, В. Ребкала, Ю. Римаренка, Ф. Рудича, С. Рябова, В. Табачковського, М. Чурілова, М. Шульги та багатьою інших.

Пізніше тлумачення політичної культури дещо доповнювалося та переосмислювалося. Відповідно в кінцевому варіанті вона означала політичну систему, втілену в знання, почуття, оцінки та інтенції населення. В контексті цих окреслених елементів політичної культури, можна зауважити, що існує думка, яка включає до складових частин даного феномену також знання й інформацію про певні політичні об'єкти.

Надані авторам статті елементи політичної культури, які будуть перераховані дещо нижче, складають її загальну структуру, яку можна поділити на три основних компоненти:

1) орієнтація щодо урядових структур – ставлення суб'єкта до політичного режиму, основних урядових органів, його символів, офіційних осіб і норм. Даному компоненту відповідають критерії відданості громадян легітимності системи та дотримання державною елітою і службовцями своїх обов'язків і повноважень;

2) політичні ідентифікації, тобто причетність індивіда до “політичних одиниць” – нації, держави, міста; політична довіра і “правила гри” (уявлення індивіда про те, за якими правилами він має діяти);

3) політична орієнтація щодо власної політичної діяльності чи “політична компетентність” і “політична ефективність” (відчуття можливості вплинути на політичний процес), чому відповідає елемент щодо основних цінностей демократичного процесу.

Але є й інше бачення структури політичної культури. У її рамках дослідники часто виділяють лише два складники: когнітивні орієнтації та афективні орієнтації людей. До когнітивних орієнтацій можна віднести знання про політичну сферу й поінформованість про політичні події. Когнітивний складник політичної культури людини

формується як на пасивній основі (у процесі соціалізації), так і на активній (коли людина самостійно, свідомо й цілеспрямовано цікавиться політичним життям). Рівень поінформованості громадян може розглядатися як один із показників ефективності діяльності державних органів, що соціалізують, а також як передумова свідомої активної громадянської позиції.

В. Політична культура України. Коротка загальна характеристика.

Одним з найважливіших показників політичної культури будь-якого суспільства є рівень інтересу громадян до політики. Дослідження підтверджують, що жителі України виявляють достатній інтерес до політичного життя. Загалом, високий рівень інтересу до політики є індикатором розвинутого громадянського суспільства, якого поки що в Україні немає. Тому можна припустити не стільки високий рівень розвитку політичної культури в Україні, скільки сильну психологічну мотивацію до залучення в поточний хід політичного розвитку. Водночас, на нашу думку, слід говорити про певну циклічність активності українського населення щодо участі в політичних подіях.

Інший показник політичної культури - це орієнтація громадян під час виборчих кампаній, їх пріоритетний вибір, який ґрунтується на особистості політичного діяча або на підтримці партійної програми. У суспільствах з високим рівнем розвитку гомогенної політичної культури виборцями звичайно маніпулюють за допомогою політичних структур і тільки іноді вони орієнтуються у своїх політичних пристрастях, виходячи з особи політичного лідера.

Вибори президента України у 1991 - 2004 рр., а також парламентські вибори 1998-2007 рр. засвідчили, що громадські політичні інституції ще не одержали пріоритетного розвитку, внаслідок чого виборці орієнтувалися скоріш на особи політичних діячів, а не на партії або рухи, які висувають своїх кандидатів. Характерно, що за високого рівня виборчої активності, більшість виборців (59%) станом на кінець 2008 р. усвідомлювали, що виборчий процес насправді не є реальним механізмом впливу громадян на владу⁴.

Значна частина населення висловлює невдоволеність діяльністю партій, громадських рухів та владних структур. Внаслідок того, що виборці переоцінили можливості багатьох кандидатів, ілюзії швидко зникають і розвиваються інші аномалії суспільної свідомості і поведінки. Вони проявляються у пошуках "винних" за небажану ходу розвитку політичних подій, у пошуках внутрішніх та зовнішніх ворогів, в подальшій поляризації населення.

Внаслідок того, що у сучасному суспільстві слабо виражена об'єднуюча ідея, зростає роль психологічної підсвідомості. Люди об'єднуються разом на ґрунті спільних емоційних цінностей, які можуть спонукати їх до руйнівних дій проти тих, кого вони вважають відповідальними за свої нещастя. Звідси повернення до старих форм державної системи - тоталітарних або авторитарних - може знову одержати підтримку.

Таким чином, коли ми візьмемо ступінь демократичного розвитку у суспільстві за еталон, то політична культура сучасної України може бути визначена головним чином як авторитарна з деякими демократичними та тоталітарними компонентами.

Важливим чинником сучасного стану політичної культури України є її регіональність. Історичні, етнічні та соціально-економічні фактори обумовили формування у жителів різних українських регіонів певних особливостей політичної ідентичності. Наразі можна виділити наступні макрорегіони, що мають власну політичну специфіку: Південно-Східний (або окремо – Південний і Східний), Центральний та Західний регіони. Проте вони також не є однорідними.

Отже, сутність якісного стану політичної культури сьогодні можна сформулювати наступним чином:

⁴ Там само.

- політична й економічна свідомість населення країни у цілому амбівалентна;
- соціально-політичні орієнтації характеризуються конфліктом уявлень про можливості й реальності демократії;
- політична ефективність населення характеризується високим рівнем політичної недовіри;
- національний фактор позначений наявністю суперечних і складних зв'язків, несформованістю політичної нації;
- ставлення до багатопартійності нестале;
- орієнтація на крайні форми соціального протесту є характерною в основному для людей з низьким рівнем політичної ідентифікації.

I.

Оцінка ситуації демократичної культури в Україні відповідно критеріїв моделі елементів демократичної політичної

Координатором проекту автору була надано таке коротке пояснення складових частин розглянутої моделі демократичного розвитку стосовно елементів демократичної політичної культури:

1. Громадяни розуміють ці головні цінності демократії та вірні їм:
 - Повага до особистої незалежності;
 - Свобода совісті, слова та зібрань;
 - Рівність перед законом;
 - Політична рівність;
 - Рівність можливостей;
 - Соціальна справедливість.
2. Громадяни вірні наступним цінностям демократичного процесу, які надзвичайно важливі для функціонування демократії:
 - Рішення приймаються шляхом дебатів та обговорень;
 - Існує толерантність до різноманітних поглядів та груп;
 - Концепцію легітимності опозиції визнають і поважають. Зокрема, громадяни поважають право тих, із ким не погоджуються, висловлювати свої погляди, і вони мають право і можливість висловлювати ці погляди;
 - Громадяни згодні із потребою приймати рішення шляхом узгоджень та компромісів.
3. Громадяни віддані легітимності системи. Вони приймають рішення, з якими не погоджуються, оскільки визнають легітимність процесів, через які ці рішення були прийняті.
4. Державні еліти та службовці знають та поважають межі своїх повноважень, розуміють свої обов'язки за демократичною конституцією та вірні легітимності системи.

Розглянемо стан елементів демократичної політичної культури України за вказаними критеріями.

I.

Наскільки громадяни розуміють наступні головні цінності демократії та вірні їм:

- *Повага до особистої незалежності;*
- *Свобода совісті, слова та зібрань;*
- *Рівність перед законом;*

- *Політична рівність;*
- *Рівність можливостей;*
- *Соціальна справедливість.*

Перш за все необхідно відмітити, що вказані вище головні цінності демократії є закріплені в основному законі України – Конституції (статті 15, 21, 24 частина перша та друга, 34 частина перша, 35 частина перша, 39 частина перша, 46 частина перша). При цьому слід наголосити, що Конституція України в статті 57 в її першій частині гарантує кожному громадянину України право знати свої права і обов'язки.

Найчастіше досить розповсюдженою виявляється ситуація, коли еліта суспільства, що сконцентрувала в своїх руках владу, декларує демократичні цінності як основу свого правління, але насправді досить абстрактно дотримується їх на практиці. Подібна ситуація найбільш характерна для держав, що знаходяться в процесі транзиту, до яких і належить Україна. Саме тому центральним повинне залишатися питання, як мінімізувати шкоду, яку можуть завдати псевдодемократичні правителі, для чого і потрібні такі механізми, як, наприклад, громадянська освіта, яка виступає важливим чинником входження особистості в життя соціуму, зокрема і політичного. Саме на громадянську освіту лягають питання формування належного відношення до прав, свобод і гідності людини, її входження в політику тощо.

Головна мета громадянської освіти повинна полягати у формуванні громадянської компетентності, вмінні мислити критично, адекватно орієнтуватися в складному і суперечливому сучасному світі. Крім цього, така освіта формує знання та принципи вірності цінностям демократії, мотивує особистість до участі у розв'язанні проблем громадського життя.

Зміст громадянської освіти складає система відповідних демократичних цінностей — рівність можливостей, справедливість, повага до особистості, свобода тощо. Крім надання громадянину певних знань і вмінь суспільно-політичної дії та політичної участі, громадянська освіта формує відчуття власної свободи та разом з тим відповідальності. Тобто не тільки розуміння власних прав, а й розуміння того, що такі самі права мають інші громадяни. Цей стан можна позначати поняттям «громадянськість», під якою розуміємо розвиненість соціальної свідомості й індивідуальної гідності, спроможність людини усвідомлювати власні інтереси і захищати їх зі знанням справи та з урахуванням інтересів усього суспільства. Громадянськість є наслідком тривалого виховного, формуючого впливу громадянської соціалізації особистості. Вона виступає як реальна можливість втілення в життя сукупності соціальних, політичних і громадянських прав особистості, її інтеграції в культурні й соціальні структури суспільства.

У демократичному суспільстві громадянин повинен бути політично освіченим і компетентним, тобто не тільки опанувати базові поняття і терміни суспільствознавства, а й розпізнавати їхній зміст у різних контекстах. Але при цьому громадянин повинен вміти застосовувати отримані знання на практиці.

Отже, якщо поставити питання чи розуміють громадяни головні цінності демократії та наскільки вони вірні їм, то чіткої відповіді на нього отримати не вдасться, тому що не існує окреслених критеріїв щодо дослідження громадянської компетенції населення в Україні. Однак, все ж таки спробуємо зробити деякі висновки.

Можна твердити, що уявлення про стійкий інтерес до політики у громадян України та рівень їхньої компетенції в даній сфері не більше ніж певний стереотип. Наприклад, наприкінці 2007 року цікавість до подій, що були пов'язані з парламентською передвиборчою компанією був досить нестабільним – 45% громадян України сліdkували за позачерговою парламентською компанією час від часу (див. Додаток 1).

В контексті цього питання можна навести ще один приклад. На початку 2008 року одним з ключових питань української політики, яке часто обговорювалося не тільки в ЗМІ, була ініціатива В. Ющенка щодо конституційної реформи. З приводу підготовки нової редакції Конституції в грудні 2007 року президентським наказом була заснована

Національна конституційна рада. При цьому третина населення країни негативно ставилась до ідеї Президента, тоді як 42% громадян в цілому було важко відповісти на дане питання⁵ (див. Додаток 2).

Досить резонансною подією політичного життя країни в квітні 2008 року стало внесення на розгляд Верховної Ради постанови про створення Тимчасової спеціальної комісії по підготовки законопроекту про внесення змін в Конституцію. Однак погляди населення України на дане питання були досить неоднозначні: приблизно половина мешканців усіх регіонів України не мали чіткого уявлення щодо мети створення даної структури⁶ (див. Додаток 3).

Можна твердити, що ще соціологічні дослідження 1991 року твердили про невисокий рівень інтересу українців до політики та їх компетентності в цій сфері. У 1991 році, коли вирішувалася доля СРСР і незалежності України, значну увагу політиці в пресі й телепередачах приділяли лише 31–32% опитаних; 58 – 59% заявили, що поки в країні все добре, їх не цікавить, в чіях руках влада; а близько половини опитаних не вважали себе достатньо компетентними, щоб оцінити власну політичну позицію на шкалі „ліві – праві”⁷. Протягом наступних років кількість наших співгромадян, які заявляли про свій інтерес до політики, зростала: якщо 1994 року дуже і певною мірою цікавилися політикою 72,3 % опитаних (не цікавилися – 27,2 %), то 2004 року політикою цікавилися вже 79,0 % опитаних (не цікавилися – 20,8 %) ⁸. Період політичної гіперактивності в Україні протягом 2005-2008 рр. призвів до певного зниження рівня зацікавленості громадян політикою (55% опитаних політика в цілому цікавила)⁹.

Протягом наступних років кількість наших співгромадян, які заявляли про свій інтерес до політики, зростала: якщо 1994 року дуже і певною мірою цікавилися політикою 72,3% опитаних (не цікавилися – 27,2%), то 2004 року політикою цікавилися вже 79,0% опитаних (не цікавилися – 20,8%). Зростання інтересу до політики дещо позначилося й на кількості громадян, які вважали себе достатньо компетентними, щоб визначитися з найбільш близькою для них політичною течією: з 42,5% у 1994 році їх кількість зросла до 53,9% у 2004 році. Хоча такий прогрес і не можна назвати значним, адже кількість тих, хто так і не зміг визначитися з політичними позиціями, становила майже половину опитаних. Цікаво відзначити, що й самі опитані досить тверезо оцінили рівень власної політичної компетенції: на запитання, чи вистачає їм сучасних політичних знань, 2004 року ствердно відповіли лише 15,4%, а 34,6% визнали, що таких знань їм бракує (решта опитаних не змогла відповісти або визнала, що її це питання не цікавить). До речі, 1994 року громадян, які вважали, що їм вистачало сучасних політичних знань, було 11,0%, не вистачало знань 31,9% опитаних ¹⁰ – тобто через десять років незначно побільшало і тих, кому знань вистачало, і тих, кому не вистачало.

Не надто змінився рівень політичної компетентності наших співгромадян і після подій «помаранчевої революції». У 2006 році вперше обираючи народних депутатів

⁵ Опитування проводилося Компанією Research&Branding Group з 11 по 18 березня 2008 р. методом особистого інтерв'ю в 24-х областях України та АР Крим. Використовувалася квотна вибірка, що репрезентує доросле населення країни за *місцем проживання* (область), *статтю та віком*. Обсяг вибіркової сукупності склав 2000 осіб, помилка вибірки - $\pm 2,2\%$

⁶ Опитування проводилося Компанією Research&Branding Group з 18 по 30 квітня 2008 р. методом особистого інтерв'ю в 24-х областях України та АР Крим. Використовувалася квотна вибірка, що репрезентує доросле населення країни за *місцем проживання* (область), *статтю та віком*. Обсяг вибіркової сукупності склав 2000 осіб, помилка вибірки - $\pm 2,2\%$

⁷ Головаха Е., Панина Н., Пахомов Ю., Чурилов Н., Буров И. Политическая культура населения Украины. Результаты социологических исследований. – К.: Наукова думка, 1993. – 136 с., с. 20 - 22, 29, 55

⁸ Хилько М. Політична культура населення України: аналіз розвитку громадянських якостей // <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=67&c=1537>

⁹ Дані наведені з опитувань Фонду „Демократичні ініціативи” та Центру Разумкова // <http://dif.org.ua/ua/press/4>

¹⁰ Українське суспільство 1994 - 2004: соціологічний моніторинг / За ред. Н. Паніної. – К.: Заповіт, 2004. – 64 с., с. 12, 28

України за пропорційною системою, лише 17,7% опитаних ознайомилися з програмними матеріалами і листівками політичних сил, 13,5% спостерігали за дебатами в ЗМІ, 2,8% ходили на зустрічі з лідерами партій і блоків. Більшість опитаних (57,7%) заявили, що знали, за кого голосувати, ще до початку виборчої кампанії. Проте реальний рівень цієї «обізнаності» продемонстрував розподіл відповідей на запитання, чи знають вони, яким чином партія чи блок, за які вони проголосували, збираються розв'язувати актуальні політичні й соціально-економічні проблеми. Лише від 28% до 42,5% опитаних заявили, що знають (відсоток залежить від конкретної проблеми); від 53,5% до 65,3% зізналися, що не знають, як політичні сили, яким вони віддали голоси, збиралися вирішувати політичні й соціально-економічні проблеми¹¹.

2.

Наскільки громадяни вірні наступним цінностям демократичного процесу, які надзвичайно важливі для функціонування демократії:

- *Рішення приймаються шляхом дебатів та обговорень;*
- *Існує толерантність до різноманітних поглядів та груп;*
- *Концепцію легітимності опозиції визнають і поважають. Зокрема, громадяни поважають право тих, із ким не погоджуються, висловлювати свої погляди, і вони мають право і можливість висловлювати ці погляди;*
- *Громадяни згодні із потребою приймати рішення шляхом узгоджень та компромісів.*

Політична культура, з одного боку, є продуктом певної політичної системи, а з іншого – постачає “дані”, які формують політичну систему.

Отже, по-перше, головна риса цього феномену – здатність і можливість політичної культури демократичного типу широко залучати класи, соціальні верстви, групи, окремих індивідів до здійснення політичної влади.

По-друге, політична культура має сприяти формуванню політичної свідомості, виробленню навичок практичної участі в політичному житті, умілого, грамотного й компетентного аналізу політичних і соціальних процесів, які відбуваються в суспільстві.

По-третє, політична культура має забезпечувати компетентний вплив громадян на політичний процес, як на рівні індивідумів, так і через асоціації, політичні й громадські. Від цього залежить сприйняття населенням певних політичних і соціальних рішень державних органів.

По-четверте, політична культура має бути опорою існуючої політичної системи. Вона об'єднує народи, громадян країни на спільній політичній основі.

По-п'яте, політична культура має надавати громадянам знання, необхідні для ефективної діяльності у галузі політики, формування кожною особою власного компетентного погляду з питань політики й політичного життя. Особливого значення тут набуває знання політичних і правових норм, законів країни, політичних принципів, засобів політичного управління суспільством, структури і функцій політичної системи тощо.

По-шосте, політична культура виступає важливим чинником формування у громадян країни глибокої зацікавленості участю в політичному житті, усвідомленого ставлення до політичного устрою, розвитку на цій основі політичних інтересів і потреб, без яких участь у виборах президента, парламентів, проведенні референдумів тощо перетворюється на формальність для більшості населення.

¹¹ Матеріали до прес-конференції „Громадська думка населення України - червень 2006 року” – К.: Фонд „Демократичні ініціативи” - 16 червня 2006 р. – 14 с., с. 9 - 10

Зміна вказаних характеристик у той чи інший бік призведе до серйозних змін як у політичній системі, так взагалі у суспільстві.

Цей процес вміщує в себе: формування громадянського суспільства, що стане активним суб'єктом у державі, створення нових юридично-правових правил політичної гри, формування основи для політичного консенсусу нації, оновлення керівної еліти, реформування системи управління, скасування всевладдя величезної армії неконтрольованих урядовців.

Це можливо за умови дієвого механізму саморозвитку й саморегулювання суспільства, що перебуває в прямій залежності від рівня політичної культури. Проте в період становлення демократичної політичної культури демократичні зміни на початковому етапі багато в чому залежать від влади самої держави. Розкріпачення і включення механізмів саморозвитку й саморегуляції без дії з боку владних структур просто неможливе в Україні на цьому етапі.

Рішення приймаються шляхом дебатів та обговорень

Існує толерантність до різноманітних поглядів та груп

Система відносин владних структур, органів державного управління і громадської думки є одним із найважливіших показників суспільного розвитку і демократії. Відомо, що чим активніше і повніше влада дозволяє масам брати участь у суспільно-політичних процесах, тим вона більш демократична та ефективніша. Досить тривалий час у нашій країні існував патерналістський тип взаємовідносин владних структур і громадської думки. З переходом України на демократичні засади поступово змінюються і взаємини між громадською думкою та владою: влада все активніше намагається апелювати до громадської думки, прислухатися до неї, використовувати її у своїй управлінській діяльності. У нашій державі немає практики відхилення прийнятих владними органами законодавчих актів. Значна більшість населення вважає, що громадяни нічого не можуть зробити проти рішення, яке утискає їхні законні права. Можна навести деякі дані соціологічних опитувань, що проводились Інститутом соціології НАН України з 1994 по 2003 роки. Громадянам пропонувалося таке запитання: якби уряд України ухвалив рішення, яке утискає ваші законні права та інтереси, чи змогли б Ви щось зробити проти такого рішення? У 2003 році 70,7% громадян відповіли, що вони не можуть якось вплинути на прийняте урядом рішення, навіть якщо воно суперечить їхнім законним інтересам, і лише 5,6% вважали, що зможуть це зробити¹². Невтішні результати були отримані і при опитуванні громадян щодо їхніх можливостей відхилити аналогічне рішення, прийняте місцевою владою. Хоча відсоток тих, хто вважає, що здатний щось зробити, дещо зріс — 12,3%, однак більшість опитаних відповіли на це питання негативно — 56,4%¹³.

Дати точну і повну відповідь на запитання якою мірою державна влада в Україні спирається на громадську думку досить складно, оскільки тривалий час не проводились широкі опитування представників державної влади із зазначеної проблеми. Побіжно і досить умовно взаємодію громадськості і влади можна прослідкувати на прикладі функціонування такого демократичного механізму як політична участь, який забезпечує реалізацію політичною системою її основної функції.

Запроваджена з 2005 року пропорційна система виборів депутатів рад різних регіональних рівнів¹⁴ де-факто, по-перше, позбавила чинності частини III і IV Ст. 140-ї Конституції України, що визначають такий порядок самоврядування

¹² Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1994–2003 /За ред. Н. В. Паніної. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2003. — С. 19

¹³ Там само. — С. 23

¹⁴ Закон України «Про вибори народних депутатів України» // Відомості Верховної Ради України. - 2001. - № 51-52 - С. 1060. (ст. 11; ст. 16); Закон України «Про вибори народних депутатів України» // Відомості Верховної Ради України. - 2004. - № 27-28. - С 1100. (ст. 12; ст. 18).

територіальних громад: «Місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою в порядку, встановленому законом, як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи».

По-друге, пропорційна система виборів депутатів районних і обласних рад спричинила порушення частин I і II Ст. 24-ї Основного Закону України про те, що громадяни «мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом».

Отже, попри те, що українське законодавство декларує рівність прав та недопущення будь-якої дискримінації громадян (за національною (етнічною), расовою, релігійною ознаками), реалії засвідчують небезпроблемність забезпечення декларованих гарантій політичної участі громадянського загалу.

Аналіз фактичних даних про кількість виборців і місце постійного проживання депутатів Закарпатської (однієї з найменших областей України) та Донецької (однієї з найбільших областей України) обласних рад свідчить, що територіальні громади окремих районів і міст обласного підпорядкування (4 із 18 – на Закарпатті; 18 із 46 – у Донецькій області) не мають своїх представників у депутатському корпусі обласного рівня (див. Додатки 4, 5). Інший приклад – Запорізька обласна рада, у якій представлені територіальні громади усіх районів і міст обласного підпорядкування (див. Додаток 6). Втім і у цьому випадку наявні суттєві диспропорції між чисельністю кількістю населення територіальних громад і їх представництвом у облраді. Подібну до наведених прикладів ситуацію можна спостерігати у всіх областях і АР Крим.

Таким чином, фактичні результати виборів до місцевих рад за чинною пропорційною системою засвідчують пряме порушення і навіть скасування прав ряду територіальних громад на рівне представництво у депутатському корпусі обласної ради, а відтак і на можливість донесення до влади настроїв громад.

Слід відзначити особливу роль політичних партій як суб'єктів політичної системи в період політичної трансформації в Україні. Об'єднання громадян є не тільки показником демократичності суспільства, але й показником політичної культури. В умовах української дійсності партії слабо впливають на прийняття державних рішень. У такій ситуації головним інститутом політичної системи стає президент, обрання якого також залежить від ступеня розвиненості політичної культури. На демократичну еліту, яка перебуває у владних структурах при підтримці “знизу”, покладено величезну відповідальність, а саме: вживання заходів для створення продемократичних інститутів, що стануть основою майбутньої демократії й політичного консенсусу нації. Це, у свою чергу, відіграє конструктивну роль в об'єднанні України в єдиний організм, поживає процеси саморегулювання й самоорганізації, які поки що дуже слабкі.

Діяльність політичних партій, прояв рівня розвитку політичної культури в такій діяльності, найбільш повноцінно можна розкрити через дослідження особливостей функціонування сучасного українського парламенту, який адекватно відображає в собі всі ті протиріччя, що вбирає в себе сучасний стан розвитку багатопартійності в Україні.

Наразі, можна констатувати, що Верховна Рада не змогла ствердитися в системі державної влади як впливовий незалежний орган. Цьому перешкоджали фактори як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Головна з об'єктивних причин – діяльність Верховної Ради, і рішення які вона приймає у тій чи іншій мірі були і залишаються контрольованими Президентом, який справляє значний вплив на її роботу, у тому числі із застосуванням засобів нелегітимного характеру. Це досягається за рахунок тиску: на парламентські вибори, на процес обрання керівництва парламенту, на процес політичної структуризації Верховної Ради, на процес формування більшості, а також на законодавчий процес, зокрема шляхом застосування права вето на закони, що визначають процедури здійснення повноважень парламентом або його взаємодії з іншими органами влади.

До суб'єктивних факторів належить неспроможність Верховної Ради створити прозору, внутрішньо несуперечливу та послідовну систему законодавства, що сприяла б

розвитку демократії та соціально-ринкових відносин у країні¹⁵. Тому можемо констатувати, що навіть за умов функціонування механізму обговорення і дебатів у процесі прийняття державних рішень, часом аж надто бурхливих, насправді цей процес в Україні носить досить непрозорий характер. Як приклад можна навести процес формування парламентської більшості за результатами виборів 2006-2007 рр., коли із протилежних і умовно «дружніх» політичних таборів звучали взаємні звинувачення у тіньових домовленостях.

Концепцію легітимності опозиції визнають і поважають. Зокрема, громадяни поважають право тих, із ким не погоджуються, висловлювати свої погляди, і вони мають право і можливість висловлювати ці погляди

Як засвідчує розвиток політичних процесів в Україні, у стосунках між українською владою та опозицією існує надто багато гострих проблем. Ставлення влади до опозиції в Україні далеке від демократичних стандартів. Як влада так і опозиція у психологічному плані не готові сприймати одне одного як партнери. Натомість характер їх стосунків визначається як «взаємопоборювання», де компроміси практично неможливі. Значною мірою це спричинено несформованістю у більшості представників політичної еліти (це стосується як носіїв владних повноважень, так і опозиціонерів) демократичної політичної культури, існування в їх середовищі пострадянських стереотипів на зразок «хто не з нами – той проти нас»¹⁶.

У теорії під опозицією в широкому сенсі розуміють політичні рухи, які відстоюють альтернативні щодо правлячої політичної сили ідейні й політичні принципи та моделі розвитку. Опозиція може існувати в інституціоналізованій формі, тобто як парламентський інститут зі своїм усталеним історично або визначеним у законодавчому порядку статусом і набором прав. Це стосується насамперед демократичних політичних систем. У недемократичних системах опозиція зазвичай не виступає як легітимний парламентський інститут, а формує в політичному полі суспільну контр-еліту та спонукає до розвитку громадські рухи. Багатство форм і методів опозиційної політичної діяльності (незалежно від її формалізації) можна спостерігати наочно – в практиці багатьох демократичних країн, де опозиція є сталим, повноцінним і життєздатним політичним інститутом; воно докладно описується й у багатьох дослідницьких працях, автори яких по суті одноставні в баченні опозиції як політичної сили, що домагається корекції курсу влади в бік проведення публічної соціально-значущої політики і кваліфіковано генерує альтернативну урядовій політику. Складно не погодитися з визначенням опозиції, запропонованим С. Рябовим, котрий указує, що опозиція – це не стан, у якому опиняється політична сила внаслідок політичної поразки, але носій конкретного курсу, конкретної політики, соціальних програм, готовий до того ж утілювати свої принципи в життя в разі приходу до влади¹⁷.

В Україні триває процес становлення нової політичної системи, поштовхом до чого послугувала зміна конституційних рамок, які окреслюють порядок взаємодії основних інститутів держави та розподіл їхніх повноважень. На сьогоднішній день Конституція зафіксувала статус-кво чергового етапу розділення влади між інститутами президентства, парламенту та уряду. Парламент набув більшого значення у процесі формування уряду, а уряд – у впливі на органи виконавчої влади, але водночас і Президент продовжує зберігати свій вплив на цей та інші процеси. Всі інститути влади, поза виконанням функцій врядування, виступають ще й суб'єктами запеклої політичної боротьби.

¹⁵ Ясинська В.С. Особливості трансформації політичної культури в умовах становлення демократичного політичного режиму 2004 года: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.03 / ; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 2004. — 20 с.

¹⁶ Там само

¹⁷ Конончук С. Г., Ярош О. А. Парламентська опозиція в Україні: модель та провадження: Дослідження проблеми. – К.: Український незалежний центр політичних досліджень, 2006. – С. 7

Законодавство України, що несе на собі відбиток цього незавершеного процесу, є не тільки об'єктом аналізу для суспільствознавців, але й полем активного просування в ньому окремих політичних інтересів. Недосконалість і нерозвиненість законодавства у сфері політичної системи, не доконечна визначеність владних функцій та повноважень, порядку набуття і несення відповідальності немалою мірою зумовлюються конфліктністю політичного процесу в Україні.

У таких умовах політична опозиція поставлена в ситуацію, в якій вона змушена ситуативно визначатися стосовно дій політичних фігур різних полів. Формально існує можливість виокремлення двох ліній ідентифікації опозиції як такої – стосовно парламентської більшості та урядової політики, з одного боку, і стосовно політики, що виробляється Президентом України, – з іншого. Якщо опозиційність парламентської меншості стосовно більшості та уряду є опозиційністю як такою, то вироблення лінії відносин з главою держави завжди залишатиметься відкритим питанням, відповідь на яке залежатиме від політичного змісту та політичних намірів опозиції. Зайве говорити, що визначальними й домінуючими в цьому процесі завжди будуть політичні інтереси.

Гра проти всіх викристалізовує опозицію, але водночас вона може відрізати її шляхи до підтримки. Часто опозиції просто вигідніше використовувати можливості глави держави. Президент подеколи може виступати як політичний партнер опозиції, тому що навіть незгода з ним з якихось питань не виключає можливості скористатися тими інструментами впливу на політику, які є в його розпорядженні, – хоча б, наприклад, правом вето вжити прийняті Верховною Радою закони. Також вона може підтримувати позицію Президента з кадрових питань або й пропонувати йому своїх людей, адже відповідно до Конституції він має свою квоту на не останні посади в уряді – міністра оборони і міністра закордонних справ, він призначає й звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах та при міжнародних організаціях, як і половину складу Нацбанку, Національної ради з питань телебачення і радіомовлення, третину складу Конституційного суду України, Генерального прокурора. За бажання опозиція може наполягати на висуванні на ці пости своїх представників.

У тексті Конституції України не міститься окремого поняття “опозиція” чи “політична опозиція”. Тим не менш, спроби опрацювати єдиний закон, що регулював би відносини опозиції з владою в Україні робилися неодноразово. Зокрема, лише у Верховній Раді III скликання (1998–2002 роки) таких документів було зареєстровано п'ять, у ВР IV скликання (2002–2006 роки) – шість, у ВР V скликання – два проекти, що ставлять на меті саме ці завдання¹⁸. Втім з різних причин їх розгляд і остаточне прийняття відповідного закону відкладені.

Слід зазначити, що деякі законодавці та експерти обстоюють позицію, взагалі протилежну думкам авторів усіх цих законопроектів. Вона полягає в тому, що спеціальний закон для регулювання діяльності опозиції взагалі не потрібен, а всі лінії її відносин з іншими суб'єктами політичного процесу достатньо виписати в законах, що регулюють діяльність різних інститутів і перебіг процесів. А регулювання потребують такі аспекти, як, скажімо, обіг інформації і доступ до неї, порядок прийняття рішень партіями (фракціями) про визнання себе опозицією, процедура відкликання членів опозиційних політичних партій із посад в уряді, процедури розгляду і прийняття рішень у парламенті тощо.

Зрозуміло, вибір способу для виконання загального завдання – чи зосередитися на розробці окремого спеціального закону, чи точечно модифікувати в якихось сегментах уже чинні акти, – залишається за депутатським корпусом. Важливо виходити насамперед із того, які саме відносини потребують регулювання.

В цілому відзначимо, що сама постановка питання про законодавче гарантування прав опозиції є наслідком реальної авторитарної практики тиску на політичних опонентів,

¹⁸ Конончук С. Г., Ярош О. А. Парламентська опозиція в Україні: модель та провадження. Дослідження проблеми. – К.: Український незалежний центр політичних досліджень, 2006. – С. 11

навіть за наявності демократичних конституційних декларацій. Враховуючи інертність українського суспільства і зважаючи на те, що український політикум у певному розумінні є віддзеркаленням українського суспільства, – маємо підстави стверджувати, що, попри декларативне визнання прав опозиції, на підсвідомому, а подекуди і на рівні повсякденного спілкування, повага до протилежних політичних поглядів і їх носіїв залишає сподіватись на краще.

Громадяни згодні із потребою приймати рішення шляхом узгоджень та компромісів.

Невдачі з досягненням широкого національного компромісу в Україні зумовлені не тільки суперечливими інтересами представників еліти, а ще й особливостями політичної культури. Компроміс можливий тоді, коли існує культура толерантності. У зменшенні соціальної нетерпимості зацікавлені перш за все політики-реалісти, представники влади та опозиції. Нетерпимість, непоступливість стають на заваді досягнення як суспільної згоди, так і згоди між різними групами еліти. У свою чергу, нетерпимість, непоступливість еліти зумовлюється тим недовірою до партнерів.

Є. Головаха вважає, що соціальна нетерпимість є соціопатією. Вона проявляється скрізь, де відбувається погіршення умов життя людей та ведеться пошук винних. У перші роки «перебудови» опитування громадської думки свідчили, що більшість була нетерпимою до партійних функціонерів і чиновників. Із зростанням труднощів нетерпимість набувала розмитого характеру, поширювалась на представників різних соціальних груп. В інших країнах відбувається те саме. До соціальних патологій, зокрема, соціопатії, приводить невизначена й нестала система норм і цінностей, масові порушення соціальної адаптації. Нетерпимість є культурою конфронтації, а консенсус – культурою компромісів, толерантності, вміння «поступатися принципами» заради інтересів суспільства.

Водночас досвід української політики 2004-2008 рр. свідчить, що у моменти особливого загострення політичної ситуації прихильники протилежних політичних сил більш схильні до думки, що потрібні не радикальні варіанти розв'язання криз, на кшталт дострокових виборів, введення надзвичайного стану і т.п., а досягнення компромісу між представниками політичної еліти. Так було і у 2004 р. під час «помаранчевої революції», і у 2006 р. під час підписання Універсалу національної єдності, і у 2007 р. під час розпуску В. Ющенком Верховної Ради V скликання.

Показово, що після подій 2004 р., коли різні політичні погляди і їх носії як серед політиків, так і серед пересічних громадян, увійшли у своєрідний «клінч», ситуація дещо змінилася на краще. Так, згідно результатів соціологічного опитування компанії Research & Branding Group, проведеного у травні 2007 р., коли політичне протистояння в Україні подекуди набувало силового характеру, третина опитаних (34%) вважали за можливе досягнення політичного компромісу (див. Додаток 7). У жовтні 2008 р. під час чергового загострення політичної ситуації, також пов'язаного із ймовірним розпуском ВР України переважна більшість українців (60,2%) вважала, що кращим виходом з політичної кризи в Україні є досягнення компромісу між політичними силами¹⁹. При цьому майже чверть опитаних найбільш ймовірним варіантом такого компромісу вважали коаліцію непримиренних опонентів Партії регіонів і БЮТ (див. Додаток 8).

Отже, в цілому можна стверджувати, що в українському суспільстві поступово зростає усвідомлення необхідності політичних компромісів і запит на них.

3.

¹⁹ <http://polityka.in.ua/info/159.htm>

Наскільки громадяни віддані легітимності системи. Чи приймають вони рішення, з якими не погоджуються, оскільки визнають легітимність процесів, через які ці рішення були прийняті?

Виходячи з аналізу джерел інформації, можна наголосити, що для української політичної культури характерною є ситуація, коли громадяни України досить негативно оцінюють основні інститути державної влади: Президента, Верховну Раду, уряд, а то й взагалі політиків, що призводить до відсутності гордості за політичні інститути країни;

Отже, з рівнем інтересу до політики і компетентності у цій сфері тісно пов'язаний рівень довіри населення до політичних інститутів, тобто основою легітимності чинної політичної системи країни.

Соціологічні опитування показали, що 1991 року довіра населення України до органів влади була вкрай низькою: уряду повністю і значною мірою довіряли лише 20% опитаних, парламенту – 19%. Комуністичній партії повністю і значною мірою довіряли 20% опитаних, найбільшій опозиційній партії – 9%. Як незначну оцінила більшість опитаних свою довіру до тодішніх політичних лідерів – В. Фокіна, Л. Лук'яненко, І. Драча; лише рівень довіри до Л. Кравчука наближався до оцінки „довіряю деякою мірою”. Про рівень довіри до політиків свідчить і те, що 70% опитаних висловили думку, що „політикам ніколи не можна повністю довіряти”²⁰.

Реалізація низки політико-правових реформ мала б покращити ситуацію з довірою до політичних інститутів, проте, як свідчать результати соціопитувань, цього не сталося. Так, повністю і значною мірою Президентові 1994 року довіряли 16,1% опитаних громадян, уряду – 11,4%, парламенту – 9,7%. При цьому, зовсім і значною мірою не довіряли органам влади більше половини опитаних: Президенту – 52,8%, уряду – 50,8%, парламенту – 51,2%. Приблизно такі ж показники рівня довіри зберігалися аж до 2004 року, причому показники недовіри навіть зростали. Так, 2004 року Президентові повністю і значною мірою довіряли 15,0% (зовсім і значною мірою не довіряли 58,1%), уряду довіряли 11,2% (не довіряли 57,7%), парламенту довіряли 9,1% опитаних (не довіряли 63,1%). Тимчасове підвищення рівня довіри й зниження рівня недовіри до Президента й уряду спостерігалось лише 1995 року – як наслідок обрання Президентом Л. Кучми, і 2000 року – як наслідок діяльності В. Ющенка на посаді Прем'єр-міністра. Проте навіть у ті роки кількість тих, хто зовсім і значною мірою не довіряв органам влади, була більшою за кількість тих, хто повністю і значною мірою довіряв. Що ж стосується Верховної Ради, то рівень довіри до неї до 2004 року не зазнавав значних змін і залишався стабільно низьким. Приблизно так само, як і центральним органам влади, довіряли наші співгромадяни й місцевим органам влади, хоча останні, за логікою, мали б бути ближчими до народу. Так, у 2002 - 2004 роках кількість опитаних, які повністю і значною мірою довіряли місцевим органам влади, коливалася від 14,3% до 16,6%; при цьому, зовсім і значною мірою не довіряли місцевій владі більше половини опитаних²¹.

Сплеск рівня довіри громадян до політичних інститутів прогнозовано стався після президентських виборів і подій «помаранчевої революції» 2004 року. Соціопитування, проведене Компанією DIAC через кілька місяців після тих подій, у квітні 2005 року²², показало рекордний для України рівень довіри: Президент в цілому мав позитивні оцінки 57% опитаних, уряду - 54%, парламент позитивно оцінювали 39%. Можна твердити, що вперше в історії незалежної України кількість громадян, які

²⁰ Головаха Е., Панина Н., Пахомов Ю., Чурилов Н., Буров И. Политическая культура населения Украины. Результаты социологических исследований. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 31, 35, 38

²¹ Українське суспільство 1994 - 2004: соціологічний моніторинг / За ред. Н. Паніної. – К.: Заповіт, 2004. – С. 20 - 21

²² Опитування проводилося Компанією DIAC у квітні 2005 р. методом особистого інтерв'ю в 24-х областях України та АР Крим. Використовувалася квотна вибірка, що репрезентує доросле населення країни за місцем проживання (область), статтю та віком.. Обсяг вибіркової сукупності склав 2200 осіб, помилка вибірки - ±2%

позитивно оцінювали органи влади, перевищила кількість тих, чия оцінка була негативною.

Слід зазначити, що після подій, відомих як «помаранчева революція», попри всі сподівання, ситуація із оцінкою влади також суттєво не покращилась, а скоріш навпаки – погіршилась. Протягом останніх чотирьох років (за винятком короткого періоду ейфорії на початку 2005 р.) в Україні спостерігалось несхвалення діяльності усіх гілок влади: Президента України, Кабінета Міністрів, Верховної Ради України, яке в умовах перманентної внутрішньополітичної і світової економічної кризи наприкінці 2008 р. сягнуло свого історичного максимуму. Діяльність названих політичних інститутів негативно оцінювали відповідно 85%, 83% і 89% опитаних (див. Додаток 9).

Тобто, виходячи з приведених результатів опитування громадської думки, можна твердити, що, незважаючи на низький рівень підтримки та схвалення дій представників головних політичних інститутів країни, в цілому населення України не виступає проти рішень, які приймають дані представники, а приймає їх і, можна припустити, що в цілому виконує, про що свідчить і приведені вище дані стосовно відмови громадян приймати участь у акціях проти непопулярних дій і рішень влади.

Дану тезу можна проілюструвати і наступними результатами соціологічного дослідження, яке було проведене восени 2007 року компанією Research&Branding Group²³. Згідно з даними опитування 82% громадян прийняли участь у позачергових парламентських виборах, які відбулися 30 вересня 2007 року. Однак при цьому лише 29% опитаних вважали, що в цілому проведення цих виборів було необхідністю, тоді як 54% українців не вважали за потрібне їх проведення (див. Додаток 10). Отже, незважаючи на відсутність підтримки рішення провести позачергові вибори у Верховну Раду, подавляючи більшість громадян прийшла на виборчі ділянки та здійснила свій громадянський обов'язок, що свідчить про певну відданість легітимності існуючої системи.

4.

У якій мірі державні еліти та службовці знають та поважають межі своїх повноважень, розуміють свої обов'язки за демократичною конституцією та вірні легітимності системи.

Причина суспільної неефективності сучасної української "еліти" - не у відсутності знань і вмінь, а в тому, що вона не має потреби і відповідальності брати до уваги інтереси суспільства. Така потреба може диктуватися або моральними засадами еліти, або дієвими механізмами її політичної відповідальності, або тиском громадянського суспільства. Двох останніх чинників у країні поки що немає. А мораль колишньої номенклатури та нової буржуазії такої чесноти, як служіння суспільству, не передбачає²⁴.

Внаслідок того, що в Україні дотепер не сформувались міцні політичні традиції, становлення інституту політичної відповідальності пов'язано з великими труднощами. Відповідальність державної влади з самого початку утверджувалась у двох вимірах – як відповідальність перед міжнародним співтовариством, насамперед на основі міжнародних договорів та інших норм міжнародного права, та як відповідальність перед громадянами.

У правовій системі України фактично відсутні конституційні механізми, за допомогою яких народ може позбавити влади правлячу еліту в цілому чи окремих її представників, які не виправдали його сподівання, в період між виборами. Такий засіб, як інституційний референдум (про довіру вищим органам державної влади), хоча формально

²³ Опитування проводилося Компанією Research&Branding Group з 20 жовтня по 1 листопада 2007 р. методом особистого інтерв'ю в 24-х областях України та АР Крим. Використовувалася квотна вибірка, що репрезентує доросле населення країни за місцем проживання (область), статтю та віком.. Обсяг вибіркової сукупності склав 2000 осіб, помилка вибірки - $\pm 2,2\%$

²⁴ <http://nara-portal.academy.gov.ua:8101/sluhachi/Lists/Discussion2/DispForm.aspx?ID=6>

не суперечить Конституції, але його реалізація надзвичайно ускладнена через наявність нерозв'язаних проблем правового регулювання проведення такого роду голосувань.

Реалізація політичної відповідальності за неналежну поведінку політичного (державного) діяча, лідера, керівника органа влади (управління), що перебуває на виборній посаді, стосовно електорату, політичної організації, яку він представляє, забезпечується за допомогою звільнення з посади, або застосуванням інших санкцій, передбачених нормами сфери політичних, владно-управлінських відносин. Одним із проявів політичної відповідальності є відмова виборців у підтримці на наступних виборах, що перебувають у влади президента, партії, глави муніципалітету і т. ін. Яскравим прикладом стало фіаско СПУ на позачергових виборах до ВР України у 2007 р.

Втім, можливість використання парламентських виборів як засобу притягнення до відповідальності тих політичних сил, рішення та дії яких не відповідають бажанням виборців, які віддали за них голоси, реалізовується в Україні лише частково. Основною причиною цього є організаційна нестійкість багатьох політичних сил, вмиле маневрування лідерів політичних партій, які до наступних виборів через систему передвиборних блоків досягають можливості потрапити до Верховної Ради навіть попри попередню парламентську (чи позапарламентську) діяльність, неприйнятну для виборців²⁵.

Проблема посилення відповідальності парламентських політичних партій і призначених із їх лав держслужбовців перед виборцями та, ширше, народом України набула значної актуальності після введення в дію положень конституційної реформи, які сприяли підвищенню ролі Верховної Ради, а відтак і представлених у ній політичних сил. У сьогоdnішньому політичному дискурсі України невизначеним та багатозначним залишається таке поняття, як «політична відповідальність». Це стосується особливостей та механізмів її дотримання в життєдіяльності влади як такої, зокрема, у її взаєминах з виборцями, територіальною громадою. Відтак до дискусії про це залучені як науковці-політологи, так і журналісти та самі політики.

Діапазон значень, що вкладаються в цей термін, коливається від «неформалізованої форми суспільної відповідальності» до «можливості громадянського суспільства усувати від влади політичні партії і сили, які не виконують своїх обов'язків». Зазвичай підкреслюється, що відповідальність певної політичної сили чи особи за виконання нею своїх політичних обіцянок не тягне за собою якихось юридичних наслідків, отож чи не єдиним інститутом політичної відповідальності виступають вибори.

Можна погодитися, що «чиста» політична відповідальність має доконечно невизначений характер і полягає переважно в так званих «майбутніх санкціях» (тобто парламентарія, який не виконує свої зобов'язання перед виборцями і народом, можливо, не оберуть до парламенту наступного скликання)²⁶.

На наш погляд, до форм відповідальності політичних партій, державних посадовців на сьогоdnішній день також можна віднести критику зі сторони ЗМІ, експертів, громадських організацій та інших об'єднань громадян.

Реалії сучасного суспільства вимагають чіткої побудови механізму відповідальності політичних партій. На нашу думку, він має включати чотири основні моменти: 1 – це програма розвитку країни, 2 – політична сила, що узяла на себе відповідальність за її виконання, 3 – це виборці, 4 – законодавче закріплення відповідальності партій. Безпосередньо перед народом виставляють на розгляд свої варіанти програми суспільних перетворень та розвитку їх розробники. Так як представлені

²⁵ Паламарчук М. О. Механізми політичної відповідальності як засіб забезпечення верховенства народу в політичній системі України

²⁶ Варивода Я. Політична відповідальність депутатів Верховної та місцевих рад України: проблеми взаємодії з виборцями // <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php>

програми можуть бути оцінені за єдиним критерієм, за кінцевим очікувальним результатом²⁷.

Отже, сьогодні проблема розробки критеріїв політичної відповідальності політичних партій, їх лідерів та функціонерів є однією з пріоритетних у суспільстві, і потребує подальшого вивчення. Існування лише циклічного електорального контролю під час виборів, відсутність законодавчого підґрунтя та механізмів зворотного зв'язку з електоратом можуть мати загрозові наслідки для розвитку демократичного суспільства в Україні.

III.

Висновки.

Можливі критерії оцінки рівня політичної культури громадян України

Таким чином, можна зробити певні узагальнення і висновки стосовно рівня політичної культури українців згідно до запропонованих критеріїв:

- стосовно розуміння та дотримання таких цінностей демократії як повага до особистої незалежності, свобода совісті, слова та зібрань, рівність перед законом, політична рівність, рівність можливостей та соціальна справедливість зробити чіткі висновки досить складно. Водночас, проаналізувавши інформацію соціологічних досліджень, можна припустити, що рівень політичної компетенції українців щодо означених цінностей демократії є незадовільним. Саме тому логічним виявиться твердження про те, що для громадян України рівень дотримання головних цінностей демократії є недостатнім;

- процес прийняття державних рішень шляхом дебатів і обговорення слід розглядати у контексті загального рівня толерантності суспільства з одного боку та з можливістю громадського контролю – з іншого. Дати точну і повну відповідь на запитання якою мірою державна влада в Україні спирається на громадську думку і враховує її досить складно. Опосередковано це можна прослідкувати на прикладі функціонування механізму політичної участі. Такий аналіз дає підстави стверджувати, що в Україні наявний суттєвий дисбаланс у представленості значної частини територіальних громад у органах влади, а відтак і значні обмеження для ведення повноцінної політичної дискусії зокрема. Стосовно дебатів і обговорень постанов і законопроектів Верховною Радою також слід відзначити значну роль так званих «тіньових» домовленостей. Неврегульованими в Україні є стосунки влади і опозиції. Прямим свідченням її неврегульованості є задекларована потреба у законодавчому визначенні опозиції. Втім, попри загалом конфронтаційний характер відносин між владою і опозицією в Україні, можна відзначити, що у моменти особливого загострення політичної ситуації їх представники демонстрували здатність до знаходження компромісів, а у суспільстві зростав рівень усвідомлення їх необхідності.

- відданість легітимності системи з боку громадян України знаходиться в стані кризи. Спостерігається досить суперечлива тенденція: при низькій підтримці діяльності представників головних політичних інститутів (Президента, уряду, парламенту) населення погоджується виконувати прийняті цими інститутами рішення на практиці;

- політична відповідальність як чітко визначений механізм в Україні відсутня. Втім, час від часу спрацьовує механізм електоральної відповідальності як окремих політиків, так і політичних сил. сьогодні проблема розробки критеріїв політичної відповідальності політичних партій, їх лідерів та функціонерів є однією з пріоритетних у суспільстві, і потребує подальшого вивчення. Існування лише циклічного електорального контролю під час виборів, відсутність законодавчого підґрунтя та механізмів зворотного

²⁷ Чупрій Л. Аксиологічні основи політичної діяльності // Людина і політика. – 2002. - №4. – С.99-

зв'язку з електоратом можуть мати загрозливі наслідки для розвитку демократичного суспільства в Україні.

Поза сумнівом, Україна має притаманну їй політичну культуру, але в даний час її можна визначити як маргінальну (тобто таку, що складається з культур різних соціальних груп, які ще не інтегрувалися в єдину політичну спільноту) та провінційну за характером (тобто орієнтовану на місцеві, регіональні інтереси, за винятком ряду місьць).

Таким чином, можна зробити висновок, що на даному етапі громадяни України втомилися від політичної реальності, але водночас демонструють непропорційну цій втомі політичну активність за умов відсутності обізнаності значної частини політично активного населення у політичних процесах в Україні.

Перспективи її розвитку полягають у створенні громадянського суспільства з демократичними формами правління, у пріоритеті громадянських прав і свобод, у поділі владних функцій, зверхності закону для усіх громадян та офіційних діячів.

Для подальшого відстеження рівня політичної культури українців та певних змін, які відбуваються з даним показником, можна запропонувати наступні індикатори:

1. моніторинг існуючих навчальних курсів стосовно цінностей демократії на різних ступенях освіти в Україні;
2. регулярне опитування громадської думки стосовно розуміння цінностей демократії;
3. моніторинг порушення основних політичних прав і свобод громадян України;
4. моніторинг підтримки громадянами діяльності основних представників головних політичних інститутів країни (Президента, уряду, Верховної Ради), погодження з прийнятими рішеннями даних інститутів;
5. відстеження рівня політичної участі громадян (голосування на виборах, входження в політичні партії, громадські організації та т. ін.);
6. моніторинг взаємодії влади і опозиції, зокрема в умовах загальнонаціональних викликів (наприклад, сучасна світова економічна криза);
7. виховання у суспільній свідомості розуміння опозиції як контролера і партнера влади, але не ворога;
8. моніторинг діяльності державних службовців і чиновників усіх рівнів, а також впровадження для кожної, без винятку, ключової державної посади чіткого механізму дострокового припинення повноважень у разі порушення відповідним посадовцем закону.

Додаток 1. Наскільки респонденти цікавляться подіями, що пов'язані з передвиборчою кампанією

Опитування проводилося Компанією Research&Branding Group з 6 по 9 вересня 2007 р. методом особистого інтерв'ю в 24-х областях України та АР Крим. Використовувалася квотна вибірка, що репрезентує доросле населення країни за *місцем проживання* (область), *статтю та віком*. Обсяг вибіркової сукупності склав 3000 осіб, помилка вибірки - $\pm 2,2\%$

	Запад	Центр	Юго-Восток	УКРАИНА В ЦЕЛОМ
Постійно цікавлюся	41	38	36	38
Цікавлюся час від часу	43	45	47	45
Зовсім не цікавлюся	14	16	17	16
Важко відповісти	2	1	-	1

Додаток 2. Ставлення до ідеї Президента В. Ющенка про прийняття нової Конституції.

Опитування проводилося Компанією Research&Branding Group з 11 по 18 березня 2008 р. методом особистого інтерв'ю в 24-х областях України та АР Крим. Використовувалася квотна вибірка, що репрезентує доросле населення країни за *місцем проживання* (область), *статтю та віком*. Обсяг вибіркової сукупності склав 2000 осіб, помилка вибірки - $\pm 2,2\%$

В цілому позитивно	24
Ще не визначився	29
В цілому негативно	34
Важко відповісти	13

Додаток 3. Оцінка створення парламентської тимчасової спеціальної комісії по підготовки законопроекту про внесення змін в конституцію

Опитування проводилося Компанією Research&Branding Group з 18 по 30 квітня 2008 р. методом особистого інтерв'ю в 24-х областях України та АР Крим. Використовувалася квотна вибірка, що репрезентує доросле населення країни за *місцем проживання* (область), *статтю та віком*. Обсяг вибіркової сукупності склав 2000 осіб, помилка вибірки - $\pm 2,2\%$

ОДИН ВАРІАНТ ВІДПОВІДІ

В цілому позитивно	24
Наскільки позитивно, настільки й ні	14
В цілому негативно	20
Не цікавлюся цим питанням	22
Важко відповісти	20

Додаток 4. Представництво населення та виборців районів і міст Закарпатської області депутатами обласної ради*

(за результатами виборів 26 березня 2006 р.)

№ п/п	Назва територіально-адміністративної одиниці	Кількість населення*	Кількість виборців	Кількість депутатів обласної ради	Кількість виборців в розрахунку на одного депутата
	Закарпатська область	1242614	938315	90	10426
1.	м. Ужгород	115158	97917	43	2277
2.	м. Берегове	25000	18847	7	2692
3.	м. Мукачеве	81946	63944	12	5329
4.	м. Хуст	31447	24031	1	24031
5.	м. Чоп	8757	7213	1	7213
6.	Берегівський р-н	52501	40471	2	20236
7.	Великобerezнянський р-н	27342	20723	0	0
8.	Виноградівський р-н	117416	86581	3	28860
9.	Воловецький р-н	24871	19968	0	0
10.	Іршавський р-н	99285	73273	0	0
11.	Міжгірський р-н	48861	36629	1	36629
12.	Мукачівський р-н	99888	76443	4	19111
13.	Перечинський р-н	31486	23554	0	0
14.	Рахівський р-н	90654	67618	5	13524
15.	Свалявський р-н	53975	41434	2	20717
16.	Тячівський р-н	171480	119254	1	119254
17.	Ужгородський р-н	66414	50807	5	10161
18.	Хустський р-н	96133	69608	1	69608
	м.Київ	x	x	2	x

* Закарпаття в етнополітичному вимірі. - К.: ІПЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. - 682с.

Додаток 5. Представництво населення та виборців районів і міст Донецької області депутатами обласної ради *

(за результатами виборів 26 березня 2006 р.)

№ п/п	Назва територіально-адміністративної одиниці	Кількість населення (тис. осіб)	Кількість виборців	Кількість депутатів обласної ради	Кількість виборців в розрахунку на одного депутата
	Донецька область	4610	3632677	150	24218
1.	Амвросіївський район	50,9	41255	1	41255
2.	Артемівський район	49,5	38751	0	0
3.	Великоновосілівський район	45,9	36327	0	0
4.	Волноваський район	88,7	72070	1	72070
5.	Володарський район	30,1	23839	2	11920
6.	Добропільський район	19,2	15092	0	0
7.	Костянтинівський район	19,6	17625	0	0
8.	Красноармійський район	35,2	26696	1	26696

9.	Краснолиманський район	22,?	14589	1	14589
10.	Мар'їнський район	86,5	69489	0	0
11.	Новоазовський район	37,7	30200	0	0
12.	Олександрівський район	21,8	16987	1	16987
13.	Першотравневий район	28,2	22048	0	0
14.	Слов'янський район	36,6	28600	0	0
15.	Старобешівський район	53,3	42673	1	42673
16.	Тельманівський район	32,8	25986	0	0
17.	Шахтарський район	22,7	17592	0	0
18.	Ясинуватський район	29,3	23314	1	23314
19.	м. Авдіївка	36,3	28572	1	28572
20.	м. Артемівськ	109,2	89533	2	44767
21.	м. Вугледар	16,1	13446	0	0
22.	м. Горлівка	294,7	240441	3	80147
23.	м. Дебальцеве	50,5	40243	0	0
24.	м. Дзержинськ	79,9	66867	5	13373
25.	м. Димитров	54,2	43287	0	0
26.	м. Добропілля	68,5	55939	1	55939
27.	м. Докучаєвськ	24,4	18551	1	18551
28.	м. Донецьк	1001,4	760947	92	8271
29.	м. Дружківка	73	55453	2	27727
30.	м. Єнакієве	148,6	117404	2	58702
31.	м. Жданівка	13,5	11473	0	0
32.	м. Кіровське	29,5	22119	0	0
33.	м. Костянтинівка	86,7	73577	2	36789
34.	м. Краматорськ	207,1	167569	5	33514
35.	м. Красний Лиман	25,9	23333	0	0
36.	м. Красноармійськ	79,8	68236	0	0
37.	м. Макіївка	411,9	326912	4	81728
38.	м. Маріуполь	498,7	364541	7	52077
39.	м. Новгородівка	16,5	13133	0	0
40.	м. Селидове	57,3	47223	1	47223
41.	м. Слов'янськ	139	112894	1	112894
42.	м. Сніжне	76,5	60567	1	60567
43.	м. Торез	88,1	71978	1	71978
44.	м. Харцизьк	108,7	90561	2	45281
45.	м. Шахтарськ	67,1	56572	3	18857
46.	м. Ясинувата	36,3	28173	1	28173

* Дегтеренко А. Етнополітичні й цивільні аспекти неконституційності пропорційної системи виборів до місцевих рад // <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=69&c=1593>

Додаток 6. Представництво населення та виборців районів і міст Запорізької області депутатами обласної ради *

(за результатами виборів 2006 року)

№	Назва територіально-адміністративної одиниці	Кількість населення	Кількість виборців	Кількість депутатів	Кількість виборців в
---	--	---------------------	--------------------	---------------------	----------------------

п/п				обласної ради	розрахунку на одного депутата
	Запорізька область	1860242	1515027	120	1262
1.	Бердянський район	29275	24115	4	6029
2.	Василівський район	70469	59924	4	14981
3.	Великобілозерський район	8916	6869	4	1717
4.	Веселівський район	23659	19353	4	4838
5.	Вільнянський район	49462	43580	4	10895
6.	Гуляйпільський район	31402	25981	4	6495
7.	Запорізький район	55824	46340	4	11585
8.	Кам'янсько-Дніпровський район	44320	33564	4	8391
9.	Куйбишевський район	25598	20789	4	5197
10.	Мелітопольський район	53670	43341	4	1083
11.	Михайлівський район	31251	24993	4	6248
12.	Новомиколаївський район	18196	14157	1	14157
13.	Оріхівський район	50974	42720	4	10680
14.	Пологівський район	44826	36425	4	9106
15.	Приазовський район	30892	23857	4	5964
16.	Приморський район	33492	27389	4	6847
17.	Розівський район	10884	8969	4	2242
18.	Токмацький район	26505	19988	4	4997
19.	Чернігівський район	20335	16432	4	4108
20.	Якимівський район	36637	29048	4	7262
21.	м. Бердянськ	122105	99380	4	24845
22.	м. Енергодар	54430	43066	4	24845
23.	м. Запоріжжя	793371	640688	27	23729
24.	м. Мелітополь	158730	133540	4	33385
25.	м. Токмак	34999	30519	4	7630

* Дегтеренко А. Етнополітичні й цивільні аспекти неконституційності пропорційної системи виборів до місцевих рад // <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=69&c=1593>

Додаток 7. Чи вважають респонденти за можливе в політичній ситуації, що склалася в країні досягнення компромісу між різними політичними силами

Загальнонаціональне дослідження. Терміни проведення: 04 – 14 травня 2007 р.
Вибірка 2123 респондентів у всіх областях України та АР Крим

Так, можливо	14,9
Швидше можливо	18,8
Як можливо, так і ні	18,7
Швидше не можливо	21
Не можливо	19,7
Важко відповісти	6,8

Додаток 8. Найвірогідніші, на думку респондентів, варіанти виходу з політичної кризи

Дослідження «Соціально-політична ситуація в Україні_09_2008». Терміни проведення: 12 – 24 вересня 2008 р. Вибірка 2200 респондентів в 24-х областях України і АР Крим. Помилка вибірки $\pm 2,2\%$

Створення коаліції нового формату у складі Партії Регіонів і БЮТ	24
Однчасне проведення дострокових парламентських і президентських виборів	18
Відновлення «демократичної коаліції» у складі БЮТ і НУ-НС	16
Проведення тільки дострокових парламентських виборів	9
Створення коаліції у складі БЮТ, НУ-НС і Блоку Литвина	2
Важко відповісти	31

Додаток 9. Оцінка діяльності Президента України, Кабінету Міністрів України та Верховної Ради України

**Оцінка діяльності *
(дослідження компанії Research & Branding Group)**

Президента України

	Квітень 2004	Вересень 2004	Квітень 2005	Листопад 2005	Квітень 2006	Листопад 2006	Травень 2007	Жовтень 2007	Травень 2008	Листопад 2008
Схвалюють	18	24	57	32	36	22	28	27	20	8
Не схвалюють	65	55	27	47	50	59	62	61	68	85
Важко відповісти	17	21	16	21	14	19	10	12	12	7

Кабінету Міністрів України

	Квітень 2004	Вересень 2004	Квітень 2005	Листопад 2005	Квітень 2006	Листопад 2006	Травень 2007	Жовтень 2007	Травень 2008	Листопад 2008
Схвалюють	15	23	54	18	24	29	24	21	22	9
Не схвалюють	65	53	28	49	57	47	61	61	66	83
Важко відповісти	20	24	18	33	19	24	15	18	12	8

Верховної Ради України

	Квітень 2004	Вересень 2004	Квітень 2005	Листопад 2005	Квітень 2006	Листопад 2006	Травень 2007	Жовтень 2007	Травень 2008	Листопад 2008
Схвалюють	8	15	39	19	18	20	21	14	9	3
Не схвалюють	72	58	30	52	62	55	64	62	76	89
Важко відповісти	20	27	31	29	20	25	15	25	15	8

*Дослідження суспільно-політичних процесів, проведені компанією Research & Branding Group у 2004-2008 рр.

Додаток 10. Участь респондентів у голосуванні на позачергових виборах до ВРУ, доцільність даних виборів

Опитування проводилося Компанією Research&Branding Group з 20 жовтня по 1 листопада 2007 р. методом особистого інтерв'ю в 24-х областях України та АР Крим. Використовувалася квотна вибірка, що репрезентує доросле населення країни за *місцем проживання* (область), *статтю та віком*. Обсяг вибіркової сукупності склав 2000 осіб, помилка вибірки - $\pm 2,2\%$

Чи приймали респонденти участь у голосуванні на позачергових парламентських виборах 30 вересня 2007 року.

Так, голосували	82
Ні, не голосували	18

Наскільки, на думку респондентів, були необхідні позачергові парламентські вибори 30 вересня 2007 р.

Проведення позачергових виборів було в цілому необхідним	29
Проведення позачергових виборів було наскільки необхідним, настільки й ні	11
Проведення позачергових виборів не було в цілому необхідним	54
Важко відповісти	6